

Бутузова Л.П.

Особливості толерантності майбутніх педагогів на етапі первинної професіоналізації

В статті уточнюється психологічна сутність феномена толерантності людини. Представлені результати дослідження особливостей проявлення різних типів толерантності у майбутніх педагогів. Визначені тенденції толерантного ставлення до різних соціальних груп студентів-педагогів в залежності від їх статі та спеціалізації на етапі навчання в університеті.

Psychological essence of the phenomenon of tolerance of personality is specified in the article. The results of research of features of display of different types of tolerance at future teachers are represented. The tendencies of tolerant attitude toward different task forces of students-teachers depending on their floor and specialization the stage of teaching in an institute of higher are certain.

Постановка проблеми. Об'єктивні суспільні процеси інтеграції та глобалізації культур, економічні та соціальні зміни в суспільстві ставлять нові вимоги до особистості вчителя. Професійно-педагогічна підготовка у вузі має ставити за мету не лише формування високого рівня його загальної культури, моральних якостей, особистісного розвитку, а й вміння налагоджувати конструктивну взаємодію в аспекті порозуміння з усіма учасниками педагогічного процесу, бути взірцем толерантності особистості.

Серед найважливіших аспектів особистості вчителя сьогодні все частіше називають толерантність. Вже на етапі університетської підготовки стає актуальним створення психолого-педагогічних умов, що забезпечують становлення різних компонент особистісної, соціальної, емоційної та етнічної толерантності майбутнього педагога. У міжособистісному контексті важливим є створення такої якості взаємодії, яка передбачає емоційну стійкість, довіру, повагу, терпимість до відмінностей, взаємоприйняття та співробітництво. Визнання важливості принципів толерантності для освіти та підготовки майбутніх педагогів актуалізує необхідність розуміння природи толерантності, розкриття джерел та умов розвитку «толерантної особистості», виявлення специфіки її прояву на різних етапах професійного становлення.

Проблема толерантності поставала предметом наукових теоретико-прикладних досліджень не лише у психології (О.Г.Асмолов, О.В.Алексєєва, Е.Р.Бернс, С.Л.Братченко, Р.Р.Валітова, З.Г.Гасанов, О.Б.Орлов, Г.У.Солдатова, О.Я.Чебикін, А.З.Шапіро та ін.), але й філософії, культурології, етики, соціології, політології, педагогіки (Р. Бернс, М.М.Бахтін, В.С.Біблер, О.А.Дубасенюк, О.М.Івахненко, В.М.Іщенко, Ю.Левада, В. Лекторський М.Уолцер та ін.). Не дивлячись на те, що в наш час проблема толерантності знайшла відображення у психологічній теорії, вона не завжди отримує відповідну реалізацію у практиці.

Мета та завдання. У нашому дослідженні зроблено спробу провести теоретичний аналіз психологічних особливостей толерантності особистості, її складових та подальшого виявлення специфіки прояву різних аспектів толерантності у майбутніх педагогів на етапі первинної професіоналізації. Поставлена мета передбачала розв'язання ряду завдань:

- уточнити психологічну сутність феномену толерантності особистості;
- визначити підходи до вивчення міжособистісної толерантності в психологічній науці та її складові;
- дослідити та охарактеризувати тенденції у прояві різних аспектів толерантності майбутніх педагогів;

- виявити специфіку індексів толерантних установок студентів вузу з педагогічною спрямованістю у ставленні до різних соціальних (зокрема «маргінальних») груп.

Методи та методики дослідження. Теоретичний аналіз, вивчення та узагальнення психолого-педагогічних досліджень в рамках досліджуваної проблеми. Для вивчення різних сторін толерантності майбутніх вчителів (етнічної, соціальної та особистісної) було використано експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г.У.Солдатова, О.А.Кравцова, О.Є.Хухлаєв, Л.А.Шайгерова) [8]. Для визначення міжгрупової толерантності у ставленні до різних соціальних груп використано модифіковану шкалу “соціальної дистанції” Е.Богардуса, яка вимірює соціальні установки людини щодо представників окремих груп – їх психологічну готовність до зближення чи, навпаки, до відторгнення людей іншої групи, незалежно від їх якостей чи особливостей [8]. Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп’ютерної програми SPSS v 5.5. for Windows. Для математичної обробки даних були використані як кількісний (t- критерій Стьюдента), так і якісний методи.

У емпіричному дослідженні взяли участь 136 студентів (віком 17-19 років), які оволодівають різними педагогічними спеціальностями у Житомирському державному університеті імені Івана Франка.

Аналіз результатів дослідження. Толерантність у всі часи вважалася людською чеснотою. Вона мала на увазі терпимість до відмінностей серед людей, уміння жити, не заважаючи іншим, здатність мати прав і свободи, не порушуючи права і свобод інших. У теорії сучасного наукового знання мають місце різні підходи до розуміння феномену "толерантність" через його багатоаспектність. Медико-біологічний контекст висвітлює адаптацію організму до несприятливих впливів середовища та його репараційність. Філософський аспект пропонує розгляд толерантності як готовності постійно і з гідністю сприймати особистість, річ або подію, як терпіння, терпимість, витримка, примирення. Політичний контекст centruє увагу на повазі до свободи іншої людини, її поглядів, думок, поведінки. Соціологія трактує толерантність як милосливість, делікатність, прихильність до іншого тощо [11, с. 16]. У загальнопедагогічному контексті толерантність трактується як готовність прийняти інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на засадах згоди і порозуміння (О.М. Безносюк, С.К. Бондирєва, С.В.Бурдіна, В.Ф. Калошин, Д.В.Колесов, К. Уейт, В.В. Шалін та ін.)(2).

В аспекті психологічного підходу концептуальні аспекти вивчення проблеми толерантності розглядаються крізь призму різних підходів та концепцій (А.Г.Асмолов, С.Л.Братченко, І.Д.Бех, С.К.Бондирєва, Р.Р.Валітова, Г.С.Кожухар, Л.В.Скворцов, Г.У.Солдатова, В.А.Тишков, М.Уолцер, А.П.Цуканова, В.В Шалін, Е.И.Шлягіна и др.). Залежно від контексту інтерпретації, толерантність наповнюється особливим специфічним значенням, розглядається в руслі таких понять як визнання, прийняття, розуміння, терпимість. Так, даний феномен трактується, як здатність бачити в іншому саме іншого - носія інших цінностей, логіки мислення, інших форм поведінки, усвідомлення його права бути іншим [1]. Ключовим визнається позитивне ставлення до цієї несхожості, що припускає уміння бачити іншого «зсередини», здатність поглянути на світ одночасно зі своєї точки зору та з позиції іншого (А.Г.Асмолов, Р.Р.Валітова, П.В.Степанов та ін.).

Розглядаючи основні конструкти міжособистісної толерантності С.Л.Братченко виділяє рід підходів до її аналізу [4]:

1. *Екзистенціально-гуманістичний підхід*, який розглядає толерантність не як механічний результат дії яких-небудь «чинників» (внутрішніх або зовнішніх) як таких; справжня толерантність - це прояв свідомого, осмисленого і

відповідального вибору людини, її власної позиції і активності у побудові певних взаємин.

2. *Диверсифікаційний підхід* ґрунтується на тому, що психологічний зміст толерантності не може бути зведено до окремої властивості, характеристики. Це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має декілька «базових вимірів»: компоненти толерантності (когнітивний, емоційний, вербальний та поведінковий), її види, форми, рівні, етапи та фази становлення тощо.
3. *Особистісний підхід* базується на особистісних вимірах толерантності – цінності, смисли, особистісні установки тощо.
4. *Діалогічний підхід* базується на розумінні толерантності як особливого способу взаємовідносин та міжособистісної взаємодії: спілкування з Іншим, як міжособистісний діалог.
5. *Фасилітативний підхід* розглядає толерантність (в першу чергу її особистісну основу) не лише як результат зовнішніх дій: толерантність не стільки формується, скільки розвивається; допомога в становленні толерантності - це створення умов для її розвитку.

Усвідомлюючи складність та багатогранність феномену толерантності та не претендуючи на кінцеве його обґрунтування, ми, у контексті нашого дослідження, розглядатимемо психологічні основи толерантності з позиції екзистенціально-гуманістичного підходу. З позицій цього підходу толерантність є результатом свідомого вибору і може бути визначена як такий принцип взаємодії людини з іншими людьми, яка виходить з розуміння, прийняття та поваги множинності та різноманіття буття, визнання неминучості співіснування індивідуальних відмінностей, а також - з готовності вибудовувати свій власний світ настільки сильним і гнучким, щоб бути відкритим для взаємодії з іншими.

Надалі ми розглядатимемо не «толерантність взагалі», а той її рівень, який стосується безпосереднього спілкування. Суть міжособистісної толерантності - в усвідомленому і ціннісно осмисленому виборі особистості, відповідно до якого людина, маючи власну думку, світогляд, поважає і визнає право іншого сприймати і мислити інакше, а також готова розуміти і враховувати інші точки зору [5]. Саме міжособистісний рівень толерантності має найбільше значення в роботі вчителя і саме тут, на жаль, відчувається вельми істотний дефіцит поваги, прийняття і терпимості.

Розширюючи межі концептуального підходу до розгляду толерантності як інтегральної особистісної характеристики, ми, слідом за Г.У. Солдатовою [10], розглядатимемо це феномен з позиції виділення у ньому чотирьох основних ракурсів: психологічної стійкості, системи позитивних установок, сукупності індивідуальних якостей та системи особистісних і групових цінностей особистості. На підставі такого підходу розширюються уявлення про детермінанти толерантності, що дозволяють об'єднати їх у три групи: психофізіологічні (забезпечують стійкість), психологічні (включають якості особистості), соціально-рольові (вибір і зміст соціальних ролей спирається на позитивні установки і цінності особистості) [1], [3], [7], [10] та ін.

Приставаючи до емпіричного дослідження особливостей прояву толерантності у майбутніх педагогів різної спеціалізації ми припускали, що існують статевоспецифічні та професійно орієнтовані відмінності вияву різних її контекстів. З метою отримання вихідних даних про сформованість загальної толерантності та окремих її компонентів - етнічної, соціальної та особистісної - нами було проведено констатуючий експеримент. У ньому взяли участь 136 студентів двох різноспрямованих за спеціальностями факультетів Житомирського державного університету імені Івана Франка: фізико-

математичного (спеціальності «Фізика», «Математика», «Економіка») (86 осіб) та соціально-психологічного (спеціальність «Соціальна педагогіка») (50 студентів).

Для діагностики загального рівня толерантності студентів було використано експрес-опитувальник "Індекс толерантності" (Г.У.Солдатова, О.А.Кравцова, О.Є.Хухлаєв, Л.А.Шайгерова). Стимульний матеріал опитувальника складають твердження, що відображають як загальне ставлення до навколишнього світу та інших людей, так і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де виявляється толерантність та інтолерантність людини. Опитувальник містить твердження, що виявляють ставлення до деяких соціальних груп (меншин, психічно хворих людей, безхатченків), комунікативні установки (повага до думки опонентів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів і продуктивної співпраці). Зроблено також акцент на виявленні етнічної толерантності-інтолерантності (ставлення до людей іншої раси і етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінка культурної дистанції). Три субшкали опитувальника спрямовані на діагностику таких аспектів толерантності, як етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості.

Вже на етапі аналізу отриманих первинних даних було виявлено тенденцію до значного переважання середнього рівня вияву толерантності усіх респондентів, незалежно від спеціалізації та статі – 96 % опитаних. Такі дані до певної міри є передбачуваними, оскільки респонденти вже на етапі первинної професіоналізації активно включені до відповідного інформаційно-просвітницького простору, який важливим завданням успішної професійної адаптації ставить вироблення вміння терпимо, хоча й критично, та з повагою ставитися до відмінностей (в думках, в оцінках, в характеристиках, в підходах до майбутніх вихованців тощо). Вже на початковому етапі навчання у вузі студенти отримують специфічну інформацію про особливості роботи за різними напрямками у школі, та включені у процес формування професійно важливих якостей фахівця обраної спеціальності. При цьому 3% респондентів можна охарактеризувати як високо толерантних та 1 % - з низькою толерантністю. Порівняльний аналіз середніх величин (див.табл.1) дозволив констатувати, що попри приблизно однаковий середній рівень прояву толерантності в обох підгрупах, студенти-соціальні педагоги виявилися більш толерантними у соціальному плані, тобто терпимішими до різних соціальних груп (меншин, злочинців, психічно хворих людей).

Таблиця 1.

Середні значення індексів толерантності у студентів-педагогів різних спеціальностей

Прояви толерантності Групи респондентів	Кількість респондентів	Середнє значення індексу толерантності	Етнічна толерантність	Соціальна толерантність	Особистісна толерантність
Студенти фізико-математичного факультету (фізики, математики, економісти)	86	84,3	26,8	28,6	28,8
Студенти соціально-психологічного факультету (соціальні педагоги)	50	84,2	26,7	31,4	26,0

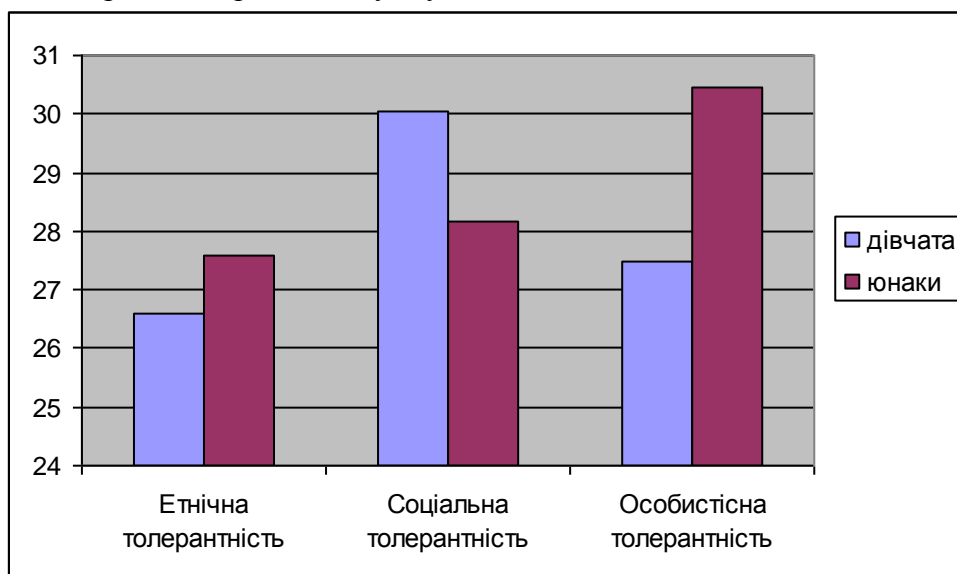
В той же час студентів фізико-математичного факультету можна охарактеризувати як більш толерантних у особистісному плані, яким притаманні

відповідні особистісні риси, установки у ставленні до оточуючого світу. Проте ці відмінності проявилися лише на рівні тенденцій та не підтвердилися статистично достовірними розбіжностями.

Наступним етапом нашого емпіричного дослідження стало порівняння середніх значень прояву толерантності у юнаків та дівчат. Тут також виявилися незначні розбіжності. У дослідженні взяли участь 84 дівчини та 52 юнаки. Так, в цілому, більш толерантними у нашому дослідженні виявилися юнаки (середнє значення 86,2), порівняно з дівчатами (84,14). При цьому варто зауважити, що саме у дівчат, на фоні переважаючої помірної толерантності, діагностувалися як високі, так і низькі індекси толерантності (4% усіх досліджуваних). В усіх респондентів-юнаків було зафіксовано середній рівень індексу толерантності. Попри переважаючий помірний рівень загальної толерантності, проявилися статевоспецифічні відмінності у різних типах толерантності: у юнаків зафіксовано вищий середній показник етнічної (27,6) та особистісної (30,46) толерантності, в той час як у дівчат – соціальна толерантність виявилася більш вираженою (30,1). (див.рис.1). Статистично ж достовірними виявилися лише статевоспецифічні розбіжності у толерантності як рисі особистості майбутніх педагогів ($t=2,09$; $p<0,05$), а відмінність у етнічній та соціальній толерантності проявилися лише на рівні тенденції. Ці дані до певної міри співзвучні з результатами досліджень емпатії в юнацькому віці (Журавльова Л.П.), які свідчать про характерну для респондентів чоловічої статі більш високу емпатійність юнаків на емоційному рівні, порівняно з дівчатами цього ж віку. Результати ж нашого дослідження засвідчують достовірно вищий прояв у них особистісної терпимості, толерантних комунікативних установок спрямованих на прийняття думок, прав і свобод інших, здатності до розуміння поглядів іншої людини, співпереживання.

Рисунок 1

Прояв толерантності у студентів-педагогів юнаків та дівчат

Для визначення системи толерантно-інтолерантних установок у ставленні до представників різних соціальних груп було використано модифіковану шкалу “соціальної дистанції” Е.Богардуса. З її допомогою вимірювалися соціальні установки майбутніх вчителів до представників окремих груп – їх психологічну готовність до зближення чи, навпаки, до відторгнення людей іншої групи, незалежно від їх індивідуальних якостей чи особливостей. До шкали було включено представників різнорідних соціальних таких груп, до яких існує неоднозначне ставлення у суспільстві («маргінальних»): 1) уражені певним захворюванням (ВІЛ-інфіковані); 2) з адиктивною

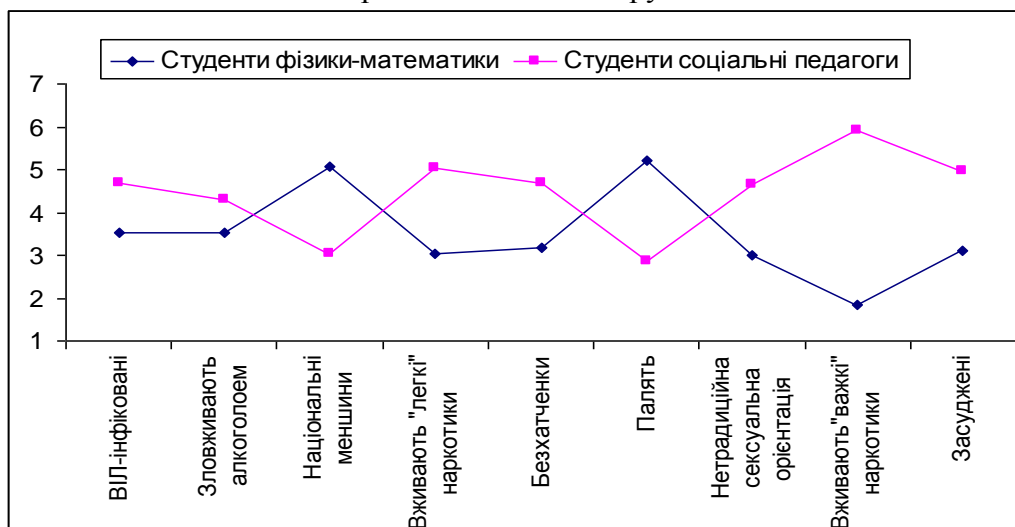
поведінкою (зловживають алкоголем, вживають «легкі» та «важкі» наркотики, з тютюновою залежністю); 3) національні меншини; 4) безхатченки, злидарі, бродячі; 5) з нетрадиційною сексуальною орієнтацією; 6) засуджені (побували у місцях позбавлення волі). Студентам-педагогам пропонувалося за допомогою вибору одного з семи суджень оцінити власний ступінь прийняття чи неприйняття, близькості чи відчуження у ставленні до представників цих груп.

Аналіз отриманих первинних даних засвідчив значні індивідуальні розбіжності у ступені прийнятті представників цих груп: від абсолютної ізоляції, максимального відмежування до високого ступеня близькості (готовність спілкуватися як з членом сім'ї). Середні значення показників прийняття-неприйняття студентами представників цих груп засвідчили неоднозначність у ставленні до них. Найбільш терпимим виявилось ставлення студентів до людей, які палять цигарки (4,37) та представників інших національностей (4,32). Респонденти виявилися готові помірно ставитися й до представників інших груп (на рівні громадян своєї країни та колег по роботі): ВІЛ-інфікованих (3,95), які зловживають алкоголем (3,8), засуджених (3,79), які вживають «легкі» (3,76) та «важкі» (3,31) наркотики, безхатченків (3,74) та людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією (3,61). Як бачимо, найбільш відчужене ставлення демонструється студентами у відношенні наркозалежних та людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

Порівняльний аналіз установок щодо означених соціальних груп серед майбутніх педагогів, які оволодівають різним спеціальностями, дозволив виявити дещо інші тенденції та ряд специфічних відмінностей (див.рис.2).

Рисунок 2

Установки студентів-педагогів різних спеціальностей у ставленні до представників різних соціальних груп

Показовим є те, що студенти, які оволодівають спеціальністю «Соціальна педагогіка» до більшості із запропонованих соціальних груп виявили більш терпиме та приязніше ставлення, ніж студенти фізико-математичного факультету. Зауважимо, що майбутні соціальні педагоги виявили вищу готовність до зближення (а, отже, й вищу терпимість-толерантність) з представниками таких «маргінальних» груп, на формування толерантного ставлення до яких спрямовані більшість сучасних соціально-профілактичних програм в Україні та світі. Так, більш терпимі вони до людей, які живуть з ВІЛ, зловживають алкоголем, вживають «легкі» та «важкі» наркотики, безхатченків, засуджених та людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Найвищу толерантність виявили вони до наркозалежних, найменшу – до людей, які палять та національних меншин.

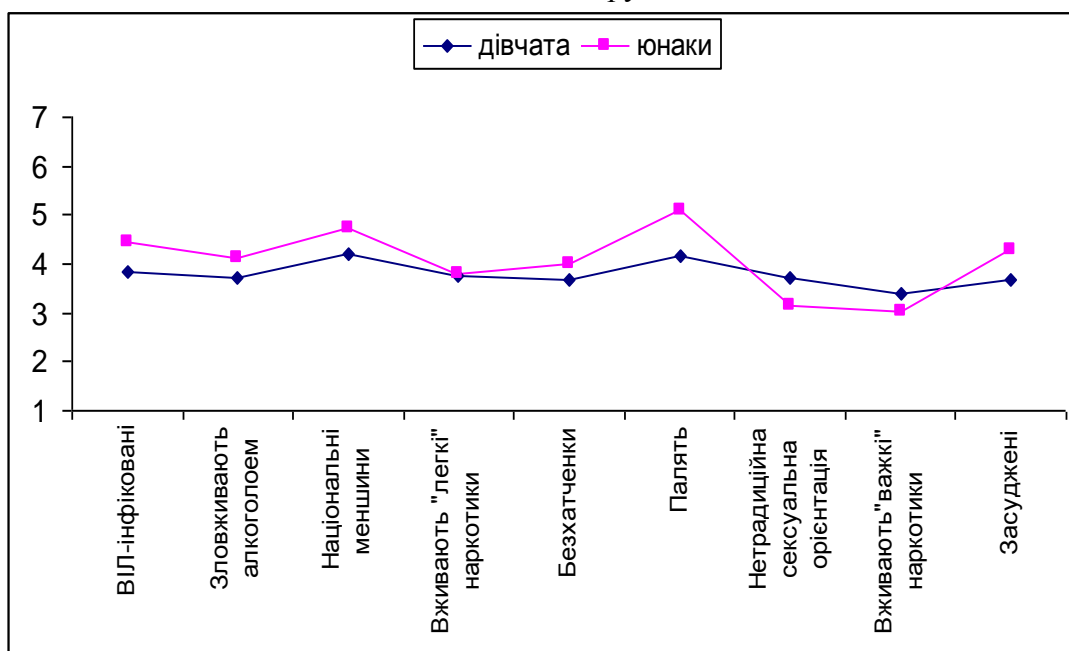
На противагу їм, студенти фізико-математичного факультету проявляють більш традиційні у сучасному соціумі тенденції в установках щодо представників «маргінальних» груп. Найбільшу готовність до прийняття вони виявляють у ставленні до людей, які палять, та національних меншин, найменш терпимі – до людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією та таких, які вживають наркотичні речовини.

Аналіз достовірних розбіжностей діагностованих відповідних показників засвідчив, що у майбутніх соціальних педагогів, відносно студентів «математиків-фізиків», достовірно більше виражені значення терпимого ставлення до людей, які вживають «важкі» наркотики ($t=2,01$; $p<0,05$). Решта відмінностей зафіксовано лише на рівні тенденцій та не є достовірними. Ми пояснюємо такі достовірні відмінності та тенденції до відмінностей у ставленні студентів означених спеціальностей до представників різних соціальних груп специфічним впливом навчально-виховного та соціального інформаційного простору вже на етапі первинної професіоналізації. Так, студенти фізико-математичного факультету, демонструють усталені у сучасному соціокультурному середовищі соціальні установки (меншої приязності) до окремих соціальних груп: людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, наркозалежних, безхатченків, засуджених. Студенти ж соціально-психологічного факультету з самого початку навчання залучаються цілим циклом спеціалізованих дисциплін до специфічного інформаційно-просвітницького простору пізнання специфіки функціонування ряду «маргінальних» груп. Ключовим моментом професіоналізації майбутнього соціального педагога є включеність у різні види практик у спеціалізованих установах, де студенти набувають досвіду роботи та спілкування з представниками цих груп. Включеність у таке спілкування створює своєрідний «ореол» розуміння внутрішньої сутності проблем цих соціальних груп, а вища поінформованість про особливості їх буття сприяє зменшенню психологічної дистанції між ними.

Порівняльний аналіз статевоспецифічних особливостей толерантно-інтолерантних установок у ставленні до представників різних соціальних «маргінальних» груп (на рівні середніх значень) також виявив тенденцію до більш толерантних установок у юнаків, порівняно з дівчатами (див.рис.3).

Рисунок 3

Статевоспецифічні установки студентів-педагогів у ставленні до представників різних соціальних груп

Найбільшу готовність до прийняття юнаки виявляють у відношенні до курців (5,08), національних меншин (4,72), ВІЛ-інфікованих (4,44), засуджених (4,29), залежних від алкоголю (4,12), волоцюг та бродячих (4), людей, які вживають «легкі» наркотики (3,8). Проте вони менш терпимі (але не неприязні), порівняно з дівчатами, до осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією (3,16), та таких, які вживають «важкі» наркотики (3,04). Проте ці відмінності не були закріплені підтвердженням на статистично достовірному рівні, а тому можемо констатувати їх існування лише на рівні тенденцій.

Підсумовуючи результати виконаного дослідження, зробимо ряд висновків:

1. Визначено, що феномен толерантності у психологічному контексті може розглядатися з позицій екзистенціально-гуманістичного, диверсифікаційного, особистісного, діалогічного та фасилітативного підходів. З позиції екзистенціально-гуманістичного підходу толерантність є результатом свідомого вибору і може бути визначена як такий принцип взаємодії людини з іншими людьми, яка виходить з розуміння, прийняття та поваги множинності та різноманіття буття, визнання неминучості співіснування індивідуальних відмінностей, а також - з готовності вибудовувати свій власний світ настільки сильним і гнучким, щоб бути відкритим для взаємодії з іншими. Суть міжособистісної толерантності - в усвідомленому і ціннісно осмисленому виборі особистості, відповідно до якого людина, маючи власну думку, світогляд, поважає і визнає право іншого сприймати і мислити інакше, а також готова розуміти і враховувати інші точки зору. Саме міжособистісний рівень толерантності має найбільше значення в роботі вчителя.
2. Розглядаючи толерантність як інтегральну особистісну характеристику, можна виділити чотири основні її ракурси: психологічна стійкість, система позитивних установок, сукупність індивідуальних якостей та система особистісних і групових цінностей особистості. Де термінується толерантність психофізіологічними, психологічними та соціально-рольовими чинниками.
3. Виділено тенденції у прояві толерантності майбутніх педагогів: переважання середнього рівня вияву толерантності в усіх респондентів. Студенти-соціальні педагоги виявилися більш толерантними у соціальному плані, тобто терпимішими до різних соціальних груп (меншин, злочинців, психічно хворих людей), а студентів фізико-математичного факультету можна охарактеризувати як більш толерантних у особистісному плані, яким притаманні відповідні особистісні риси, установки у ставленні до оточуючого світу. Юнаки виявилися достовірно толерантнішими на особистісному рівні, ніж дівчата-студентки.
4. Емпірично виявлено, що студенти, які оволодівають спеціальністю «Соціальна педагогіка» до більшості із запропонованих соціальних «маргінальних» груп виявили більш терпиме та приязніше ставлення, ніж студенти фізико-математичного факультету. При цьому перші достовірно терпиміші у ставленні до людей, які вживають «важкі» наркотики.

Подальше дослідження особливостей прояву толерантності буде спрямоване у площину вивчення факторів, які визначають психологічну специфіку толерантного ставлення як у віковому аспекті, так і соціальному контекстах.

Список використаної літератури.

1. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. М., 2000. С.7.
2. Бех І.Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості // Початкова школа. – 2001. – №12.
3. Бондырева С.К. Толерантность. Учебно-методическое пособие/ - М.: 2003 – 240с.

4. Братченко С.Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты. // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. М., 1997. С.201-222.
5. Валитова Р.Р. К истории понятия толерантности. М., МГУ, 1994.
6. Драганова О.А. Психофизиологические маркеры личностной толерантности в юношеском возрасте: Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук. – СПб., 2007.
7. Кожухарь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении // Вопросы психологии - 2006. - №2. – С.3-12.
8. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности / Под ред. Г.У.Солдатовой, Л.А. Шайгеровой и др. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 112 с.
9. Степанов П.В. Воспитание толерантности у школьников: теория, методика, диагностика .- М., 2003.
10. Толерантность и согласие. Под ред. Тишкова В.А., Солдатовой Г.У. – М., 1996.
11. Хомяков М.Б. Толерантность: парадоксальная ценность // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – №4.
12. Цуканова А.П. Толерантность в структуре социально-психологической адаптации личности (на примере студентов): Автореф. канд. психол. наук. – Хабаровск, 2006. – 23 с.

Наука і освіта. – 2010. – №1. – С.10-16.